

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ**

На правах рукопису

*БАРМАК
Микола Валентинович*

**Міграційні процеси
серед німецького, чеського та єврейського
населення Волинської губернії
(1796 - 1914 рр.)**

Спеціальність - 07.00.05 - Етнологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1997

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00630550 (J)

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ**

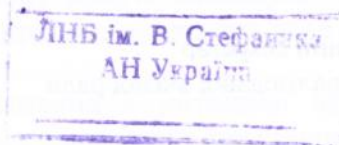
На правах рукопису

*БАРМАК
Микола Валентинович*

**Міграційні процеси
серед німецького, чеського та єврейського
населення Волинської губернії
(1796 - 1914 рр.)**

Спеціальність - 07.00.05 - Етнологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1997

AB 37.124

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Тернопільському державному педагогічному інституті

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Коріненко Павло Степанович

Офіційні опоненти: - доктор історичних наук
Пономарьов Анатолій Петрович

- кандидат історичних наук
Берештейн Олег Борисович

Провідна організація: Київський державний університет
імені Т.Г.Шевченка
(кафедра етнології та краєзнавства)

Захист відбудеться " 11 " березня 1997 року на засіданні спеціалізованої Ради Д. 01.67.01 в Інституті національних відносин і політології НАН України
(252011. м.Київ. вул. Кутузова, 8, зал засідань вченої ради)

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Інституту національних відносин і політології НАН України (вул. Кутузова, 8)

Автореферат розіслано " ___ " _____ 1997 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю.А.Левенець

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Україна – багатонаціональна самостійна держава. За даними парламентської комісії з питань культури та духовного відродження, в ній проживають представники понад ста десяти національностей та національно-етнічних груп. Гармонізація міжнаціональних стосунків, забезпечення співробітництва, врахування та задоволення культурних і духовних потреб усіх етнічних груп – ось ті проблеми, від яких певною мірою залежить майбутнє України як демократичної держави, її міжнародний престиж і авторитет. Державна влада на законодавчому рівні закріпила правові основи для економічного, політичного та культурного розвитку національних меншин, прийнявши "Декларацію прав національностей України", закон "Про національні меншини в Україні" та Конституцію України.

Взаємозв'язки, взаємовплив представників різних етносів в Україні проявляються в усіх галузях життя. Глибоке історичне коріння мають сучасні національні процеси в нашій державі. Для кращого їх розуміння, прогнозування на майбутнє необхідна неупереджена та науково достовірні інформація про історію появи національних меншин на українських землях, їх розселення, господарсько-професійну діяльність, духовні та культурні надбання. Зокрема, ґрунтовного наукового дослідження вимагають проблеми історичної міграції окремих етнічних груп. Переселенські рухи, життєдіяльність неавтохтонних етнічних меншин не тільки залишили вагомий слід в історії регіонів їх розселення і проживання, а й впливають на учасні процеси, що відображається у традиціях, побутовій культурі тощо. Питання історичного минулого німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії, їх впливу на розвиток краю через ряд причин не були всебічно розглянуті і вивчені у конкретній науковій літературі. Це й визначило актуальність даного дослідження. Якщо на питання задоволення культурних, національних, економічних інтересів окремих етнічних меншин України не звертати належної уваги на рівні вищих урядових структур та облдержадміністрацій, то в майбутньому можуть виникнути ускладнення політичного характеру, про що переконливо свідчать події останнього часу в Югославії, Чечні та ін.

Предметом наукового дослідження є міграційні процеси, внаслідок яких формувалися компактні етнічні групи німецького, чеського та єврейського населення, а також їх соціально-економічний і

культурний розвиток. Зважаючи на стан розробки проблеми, її актуальність та значне чисельне представництво серед населення Волині у досліджуваній період, автор роботи виділив серед багатонаціонального населення краю німців, чехів та євреїв. Саме на прикладі цих етнічних груп була зроблена спроба показати багатогранність міграційних процесів, які відбувалися на досліджуваній території краю за час існування Волинської губернії Російської імперії (1796-1914 рр.).

У поняття "міграції" автор вкладає наступний зміст: зміна місця проживання представників окремого етносу в межах Російської імперії (внутрішня), або за межі держави (зовнішня). В сучасних наукових дослідженнях вище названі етнічні групи розглядаються як національні меншини. Поняття компактної етнічної групи в роботі означає таку форму етнічної спільності, яка утворилась внаслідок відриву частини початкової спільності і проживала в інонаціональному оточенні, зберігаючи національну своєрідність і культуру.

Вивчення і аналіз міграційних процесів серед національних меншин Волині, зокрема німців, чехів та євреїв, розкриває широкі перспективи для наукового дослідження:

- причин еміграції в Російську імперію, і Волині зокрема;
- національної політики російського царату, її впливу на динаміку змін у етнічному складі населення волинського краю;
- особливостей економічного та політичного розвитку прикордонної Волинської губернії, зумовлених поліетнічністю мешканців регіону;
- можливостей збереження неавтохтонним населенням своєї етнічної самобутності, національної самосвідомості і особливостей економічного життя;
- об'єктивних причин зміни еміграції на рееміграцію у південно-західних губерніях імперії наприкінці XIX - на початку XX ст., а також визначення основних регіонів виїзду волинських німців, чехів та євреїв.

Визначаючи *хронологічні рамки дослідження*, автор виходив з наступних міркувань. Кінець ХУІІІ - початок ХХ ст. стали періодом найбільш активної іноземної колонізації південно-західних губерній Російської імперії. Після третього поділу Речі Посполитої до Російської імперії були приєднані значні українські етнічні території, частина яких увійшла до складу новоутвореної Волинської губернії. Російський уряд проводив політику заохочення іноземної колонізації (спочатку німців, а

потім і чехів) на новоприєднані українські землі. Протилежну політику виробили царські чиновники щодо євреїв, встановивши жорстко обмежені кордони їх проживання у Російській імперії, так звану "лінію осілості", в яку входила і Волинська губернія, і тим самим зумовивши своєрідність міграційних процесів серед єврейства.

Автор роботи верхньою межею свого дослідження вибрав 1914р. Наступні події, пов'язані з початком I світової війни, розгортанням революційних та національно-визвольних рухів, докорінно змінили всі історичні процеси на Волині як прикордонному краї.

Територіальні рамки дослідження вибрані відповідно адміністративно-територіального поділу Російської імперії в досліджуваний період. Волинська губернія на той час входила до складу Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства і поділялась на 12 повітів.

Стан наукової розробки проблеми. Вибираючи теми дисертації, автор зважав на те, що із зазначених проблем відсутня історіографічна традиція. У багатьох працях з проблем соціально-економічного розвитку, культури, освіти, етнографії і краєзнавства знайшли розрізнене відображення питання міграційних процесів серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії наприкінці ХУІІІ - початку ХХ століття, проте основна увага зверталась на статистичний збір матеріалу. Як правило, висвітлення міграційних процесів відбувалося через призму вивчення національного складу населення Росії.

Процес дослідження етнічного складу українських земель розпочався у 40-х роках ХІХ століття. У роботі П.І.Кеппена систематизовані матеріали щодо етнічного складу населення європейської частини Російської імперії. У середині ХІХ ст. О.Ф.Ріттіхом був укладений Атлас народонаселення західних губерній.¹ Створюючи його, автор використовував широке коло джерел і включив до Атласу погубернські показники етнічного складу населення, і Волині зокрема. Проте, зовсім не розглядалися питання причин формування багатонаціонального складу регіону.

Етнографічним аналізом західних губерній Російської імперії

¹ Кеппен П.И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. - СПб., 1861; Риттих А.Ф. Атлас народонаселения Западно-русского края по исповеданиям. - СПб., 1863.

відзначалась наукова робота Р.Ф.Еркерта,¹ яка доповнювалася короткою історією заселення Південно-Західного краю різними національними групами. Написана з точки зору тогочасної офіційної російської історіографії праця Р.Ф.Еркерта подавала лише епізодичні відомості про історію заселення Волинської губернії представниками різних національностей, німецьким, чеським та єврейським населенням зокрема.

В другій половині XIX ст. значно зріс науковий інтерес до історико-краєзнавчих досліджень, що дало можливість накопичувати фактичний матеріал щодо переселенців. Наступним кроком у дослідженні Волинської губернії стала робота А.Братченкова.² Новий дослідницький матеріал щодо історії заселення краю, зібраний автором, став кроком вперед у вивченні багатонаціонального населення регіону.

Офіційну етнографічну роботу проводили офіцери Генерального штабу. Ними були укладені загальний щодо імперії військово-статистичний збірник і спеціальні військово-статистичні огляди окремих губерній, в тому числі і Волинської.³ Автори робили спроби описати причини еміграції, побут та господарське життя окремих етнічних груп регіону. Статистичний аналіз відповідав завданням написання праці, але звузив можливості дослідження багатогранності міграційних процесів у Волинській губернії. Проте, ці роботи відіграли значну роль у вивченні національного складу населення Волині, німецького, чеського та єврейського населення зокрема.

У 60-х роках XIX століття провідною організацією у краєзнавчому русі на Україні стала Київська історична школа професора Володимира Антоновича. Протягом двох років (1869 - 1870) її учень П.Чубинський провів три етнографічні експедиції, побувавши у 54 повітах Київської, Подільської та Волинської губерній. Хоча основну увагу вчений зосередив на вивченні культури українців, але водночас зібрав цінний фактичний і статистичний матеріал, пов'язаний з життям національних груп регіону. П.Чубинський систематизував матеріали про мову, громадське управління, участь в економічному житті краю,

¹ Эрkert P.Ф. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России (с атласом). - СПб., 1864.

² Братченков А. Материалы для исследования Волинской губернии в статистическом, этнографическом и других отношениях. - Житомир, 1868.

³ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. - К., 1887; Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края /Киевская, Подольская, Волинская губернии/. Составил Тарановский. - К., 1882.

освіту найбільш чисельних національних груп Волинської губернії, до яких входили і євреї, німці та чехи. Найбільш висвітленою виявилася частина дослідження, присвячена євреям. Зібрані експедицією та проаналізовані П.Чубинським етнографічно-статистичні матеріали зберігають свою цінність і для сучасних дослідників.¹

Лише статистичний підхід до розгляду питань міграції серед різних етнічних груп Волині також простежується і у польських історико-краєзнавчих дослідженнях другої половини XIX - початку XX століття. Основна увага в них зверталася на німецьку та польську колонізацію українських земель, переселенців з польської території, і лише епізодично згадувало про єврейське населення.²

На рубежі століть все більшу увагу дослідників у зв'язку зі зміною політики російських чиновників почали привертати німці. Історії розвитку німецької колонізації імперії присвятили свої роботи російські дослідники А.Велицин, А.Ліпранді, А.Палтов, С.Шелухін, С.Бондар, Г.Пісаревский.³

Чільне місце серед різноманітних джерел про чеську еміграцію займає книжка Фр.Добрави "Чеський переселенець в Росію", яка вийшла у Празі в 1876 р.⁴ Автор праці детально описав правила російського землеволодіння, умови купівлі землі, формальності, які при цьому необхідно виконати. Маючи ряд недоліків, книга Фр.Добрави стала практичним порадиником і своєрідною агітацією за переселення в Росію, на волинські землі зокрема, і викликала значний інтерес серед

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования собранные П.П.Чубинским. - Том.7. - СПб., 1872.

² Stecki T.J. Wolyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym, - Lwow, - T.1-2, 1864 - 1871; Wolyn i jego mieczkance w r.1863. Krotkie opisanie gubernii Wolynskiej pod wzgledem jeograficznym i statystycznym prez F.N./D-ra F.Nowickiego/. - Drezno, 1870; Siemiradski J. W sprawie emigracji wlosciaskiej w Brazylji // в кн. Biblioteka warszawska. Styczen-Warszawa, 1890.-T.1.; A.Brukner Slowianie i Niemcy // в кн. Biblioteka warszawska.-Styczen-Warszawa, 1890.- T.1.-zeszyt1; K.Zimmerman Fryderyk Wielki i jego kolonizacya rolna na ziemiach polskich.-Poznan.-1915.-T.1,2.

³ Велицин А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. - СПб., 1893; Липранди А.П. Как остановить мирное завоевание наших окраин (немецкий вопрос, сущность и значение его в Юго-Западной России). - К., 1890; Палтов А.А. Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. - СПб., 1906; Шелухин С. Немецкая колонизация. - Одесса, 1915; Бондарь С.Д. Секта меннонитов в России. - Пг., 1916; Писаревский Г.Г. Переселение прусских меннонитов в Россию при Александре I. - Ростов-на-Дону, 1917.

⁴ Doubrava Fr. Cesky vstehovalec na Rus.-Praha, 1876.

чеського суспільства, особливо серед селян, які готувалися переселитися.

На основі особистих вивчення та спостережень, опитувань населення було написано дослідження про чехів Волині дійсним радником Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Е.Крижановським.¹ Автор простежив історію чеського колонізаційного руху на Волині, акцентуючи увагу на релігійній проблемі переходу колоністів у православ'я, торкнувся питань господарювання, громадського управління, освіти волинських чехів. У праці звертають на себе увагу неупереджене ставлення до об'єкту вивчення, стверджувальний підхід до викладу фактичних даних, проте тут відсутні аналітичні матеріали, узагальнюючі висновки.

На початку ХХ ст. з'являються роботи чеських авторів Оліча, Ауерхана, Немечека.² в яких зроблені перші спроби дослідити причини, етапи переселення та господарське життя чеських емігрантів в Російській імперії.

Окреме місце у науковій літературі займало на той час єврейське питання. Деякі автори обрали об'єктом дослідження економічний стан і суспільну організацію єврейського населення межі його осілості, до якої входила і Волинська губернія. Серед них виділяються роботи І.Фундукля, М.Моргилиса, А.Суботіна.³ Значну цінність мають праці представників історико-юридичної школи, сформованої наприкінці ХІХ ст., до якої входили І.Оршанський, С.Бершадський, Ю.Гесен, В.Леванда, М.Миш.⁴ Вони підготували і надрукували збірники російських законів, що стосувалися євреїв, з коментарями до

¹ Крыжановский Е.М. Чехи на Волини //Собрание сочинений. - К., 1890. - Т.2.-С.805-981.

² Olic V. Dejiny ceskeho vystehovalectvi na Rus. - Kyjev, 1908; Auerhan J. Ceske osady v gubernii Volynske.- Sbornik ceske spolecnosti zemevedne.-1912.-roc.13; Nemecek M. Prehled ceskych osad v ruske gubernii Volynske.//Sbornik ceske spolecnosti zemevedne.1912.

³ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклем.-Ч.І.-СПб.,1852;Моргилис М. К вопросу о воспрещении евреям приобретать земли в западных губерниях.-К.,1865; Суботин А.П. В черте еврейской оседлости. - СПб., 1890.

⁴ Оршанский И.Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. - СПб., 1877; Бершадский С.А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. - СПб., 1883; Гесен Ю. История еврейского народа в России. - М., 1893; Извлечения из Полных собраний Законов Российской империи. - СПб., 1874; Мыш М.И. Сборник действующих Законов о евреях. - СПб., 1909 та ін.

них та праці, в яких на основі використання великої кількості матеріалів викладена історія євреїв у Російській імперії. Хоча Рув.Кулішер і не дотримувався концепції історико-юридичної школи, у його працях також можна прослідкувати поєднання аналізу законодавчих актів з коментуванням.¹ Ряд істориків (С.Дубнов, Я.Брафман, З.Крупницький) при висвітленні історії єврейства застосували соціологічний підхід. В роботах цих дослідників в основному використані матеріали про життя євреїв Литви, Польщі, Росії. Однак, про єврейське населення Волинської губернії наведено небагато фактів.²

Незвичним підходом до дослідження змін етнічного складу населення виділялася робота С.Громачевського.³ Вчений зробив аналіз впливу обмежувальних законів про землеволодіння на зміни чисельності польського, єврейського, чеського та німецького населення західних губерній у другій половині XIX століття.

В цей період з'являються перші роботи російських істориків, таких як А.Гурвіча, А.Кауфмана, що безпосередньо присвячені розгляду питань міграції в Російській імперії.⁴ Однак, на жаль, основну увагу російські дослідники звертали лише на міграційні процеси, що проходили у середовищі слов'янських народів Росії.

Слід відзначити роботу Г.Писаревського, присвячену історії іноземної колонізації Російської імперії.⁵ Хоча розвиток міграцій був висвітлений тут багатоаспектно, але проблеми економічного життя, функціонування компактних національних систем господарювання на Волині не знайшли широкого висвітлення в зв'язку з тим, що автор не ставив перед собою такої мети.

Багатий статистичний матеріал щодо вивчення компактних етнічних груп німців, чехів та євреїв у Волинській губернії є у матеріалах "Первой всеобщей переписи населения Российской империи", яка була проведена у 1897 році. Однак, вивчення іноземної колонізації

¹ Кулишер Рув. Итоги. Надежды и ожидания передовой части русских евреев за 50 лет. - 1838 - 1888. - К., 1896.

² Дубнов С.М. Краткая история евреев. - СПб., 1912; Брафман Я.О. Книга гала. - В 2-х т. - 3-е изд. - СПб., 1912; Крупницький З.И. Хасидизм, его происхождение, философская сущность и культурно-историческое значение. - К., 1912.

³ Громачевский С.Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае, с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. - СПб., 1904.

⁴ Гурвич А. Переселения крестьян в Сибирь. - , СПб., 1889; Кауфман А.А. Переселения и колонизация. - СПб., 1905.

⁵ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации России. - М., 1909.

окраїн Росії післяреформеного часу ускладнюється недосконалістю тодішніх систем обліку населення, що емігрувало в імперію.¹

Значна територія колишньої Волинської губернії після I світової війни ввійшла до складу Польщі. В цей час польські дослідники історії звернули увагу на проблеми минулого регіону. У польській історіографії 20 - 30-х років ХХ ст. є декілька спеціальних досліджень історії національних груп Волинського воєводства. Серед них яскраво виділяються магістерські праці С.Ціцхоцької² про компактні поселення чехів та німців на Волині. Хоча в роботах дотримується точка зору тогочасної офіційної польської історіографії і міститься ряд суттєвих недоліків, наприклад, щодо територіальних меж розселення німців, ці дослідження й сьогодні залишаються одними з центральних з історії німецьких та чеських колоній на Волині.

У міжвоєнний період серед чеських досліджень міграції на українські землі слід виділити роботи Амброза, Ауерхана, Тейгла³, в яких робляться спроби визначити причини чеської колонізації, описати побут чеських емігрантів на Україні.

На етапі становлення радянській історіографії вчені мало приділяли уваги аналізу етнічного складу населення різних регіонів України спричиненого міграційними процесами. Розробка проблем, пов'язаних із селянськими переселеннями в період капіталізму почалася лише в післявоєнний період, коли з'явилися спеціальні та узагальнюючі праці, що тією чи іншою мірою змальовували процеси колонізації як окремих губерній, районів, так і цілих регіонів.

Вивченню динаміки росту населення, його національного складу присвячена одна з перших у радянській історичній і статистичній літературі праця О.Г.Рашина.⁴ Це дослідження ґрунтується на результатах перепису 1897 року. З 60-х років починається масштабне вивчення етнічного складу населення різних регіонів країни в його історичній ретроспективі.⁵ Це дозволило епізодично висвітлювати питання міграції

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. - Т.8. - СПб., 1897.

² Cichocka S. Kolonie czeskie na Wołyniu. - Warszawa, 1925; Cichocka-Petrażycka Zywiol niemiecki na Wołyniu. - Warszawa, 1933.

³ Ambroz A. Češi a Slováci v Rusku. // Nase zahraniči. - 1922. - №3; Auerhan J. Osady ceskych emigranty v Prusku, Polsku a Rusku. Praha, 1923; Tejgl L. Sto let ceskeho zivota ve Lvove. Lvov, 1926.

⁴ Рашина А.Г. Население России за 100 лет (1811 - 1913 г.г.). - М., 1956.

⁵ Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII- первой половине XIX в. - М., 1963; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР (Статистико-картографічне дослідження). - К., 1965 та ін.

окремих етнічних груп.

Концептуальні напрямки дослідження минувшини національних груп в цілому були закладені у фундаментальних працях історичної науки. Загальні проблеми відображені в цих роботах вимагали більш ґрунтового аналізу ряду аспектів життя етнічних меншин при врахуванні особливостей ареалу їх розселення.

Ґрунтовне дослідження з історії чеського населення на Україні було зроблено Ж.Ковба,¹ яка намагалася окреслити історію появи представників цього народу на Україні, описати господарське та культурне життя чехів. Однак, широкий регіон дослідження не дозволив Ж.Ковба розкрити всі особливості чеської еміграції конкретно волинського регіону.

80-ті - 90-ті роки ХХ ст. стали періодом складних національних і міжнародних процесів в Європі. Історики України, враховуючи політичну потребу розробки питань міжнаціональних відносин, активізували дослідження історії етнічних груп, їх проблем сьогодення. Тим самим вони надали урядовим структурам цінні рекомендації у вирішенні національних питань і внесли свій вклад у запобігання на Україні внутрішніх міжнаціональних та міжнародних конфліктів. Інтерес науковців до минулого етнічних груп України, регіону їх розселення особливо посилювався в останні роки.

У 1995 р. в Інституті національних відносин і політології відбувся захист дисертації О.Б.Беренштейна на тему: "Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині ХУІІІ - першій половині ХІХ століття (За матеріалами Правобережної України)."² В ній автор у тісному контексті з подіями, які відбувалися в Україні наприкінці ХУІІІ - в першій половині ХІХ ст., розкрив суть дискримінаційної політики царського режиму щодо єврейського населення, її негативного впливу на соціально-економічний, політичний та духовний розвиток єврейства краю.

Комплексному аналізу життєдіяльності всіх етнічних груп Волинської губернії у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. присвячена

¹ Ковба Ж.М. Чеська еміграція на Україні у другій половині ХІХ - початку ХХст. /Дис. канд. іст. наук. Львов, 1974.

² Беренштейн О.Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині ХУІІІ - першій половині ХІХ століття (За матеріалами Правобережної України): Дис. канд. іст. наук /НАН України. Ін-т національних відносин і політології. - К., 1995.

робота В.Надольської.¹ Автор на основі багатого статистичного та фактологічного матеріалу подала характеристику національних меншин Волині за їх чисельністю, територією найбільш масового розселення, соціального складу і майнової диференціації, релігійної приналежності та освітнього рівня. Проте, великий обсяг матеріалу завадив дослідниці більш детально дослідити історичний розвиток кожної етнічної меншості губернії, зупинитися на характерних особливостях міграційних процесів, які відбувалися в досліджуваній період серед різних етнічних груп краю.

Пожвавлення краєзнавчої роботи, обговорення її проблем на Всеукраїнських та регіональних конференціях засвідчили необхідність ґрунтовного дослідження проблем минулого і сучасного національних меншин Волині, заклали підвалини для їх подальшого наукового аналізу. Це стосується ряду розвідок І.Кулинича, В.Сергійчука, В.Євтуха, С.Суглобіна, Я.Самборської, Б.Чирко, К.Белашова, В.Біченкова, В.Грома, М.Костюка про історію українських німців; Н.Юхнева, С.Бека, М.Браїна, О.Наймана, Я.Хонігсмана, С.Єсельчика, І.Самарцева, В.Кабузана, В.Наулко, А.Подольського, М.Поповича про євреїв; І.Гофмана, І.Агасієва, В.Надольської, Н.Гранчака, К.Гроньовського, О.Песчаного, В.Попова про чехів.

Підбиваючи підсумки огляду літератури, слід зазначити, що міграційні процеси серед таких компактних груп Волині як німці, чехи та євреї, особливості їх господарської діяльності, культурного життя не стали предметом спеціального дослідження в узагальнюючій праці, а розглядалися стисло і поверхнево при висвітленні інших дотичних проблем. Наукова розробка проблеми міграційних процесів вимагає систематизації та аналізу всього комплексу джерел, написання окремого спеціального дослідження, присвяченого розгляду питань переселенських рухів серед німецького, чеського та єврейського населення Волині.

Мета і основні завдання дослідження: Метою даної роботи є загальний аналіз міграційних процесів серед німецького, чеського та єврейського населення за весь час існування Волинської губернії (1796 - 1914 рр.); розкриття особливостей розселення, соціальної структури, господарського і культурного життя німців, чехів та євреїв, висвітлення їх впливу на історію регіону.

¹ Надольська В. "Національні меншини на Волині (середина ХХ - початок ХХ століття)// Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд.істор.наук. - К., 1996.

При цьому автор ставить перед собою такі завдання:

- ✓ - визначити основні причини міграційних рухів серед німецького, чеського та єврейського населення, змін їх чисельності впродовж досліджуваного періоду, проаналізувати у динаміці взаємозв'язок національних і політичних факторів;
- ✓ - реконструювати процес заселення території Волині євреями, німцями, чехами;
- ✓ - дати характеристику національним групам німців, чехів та євреїв за такими параметрами: причини еміграції, ставлення до цих явищ офіційного російського законодавства, територія найбільш масового розселення, чисельність, соціальний склад і майнова диференціація, релігійна приналежність і освітній рівень, причини виїзду з регіону;
- ✓ - показати вплив російського законодавства на головні сфери життя цих компактних етнічних груп;
- ✓ - проаналізувати різні форми господарської діяльності, громадської організації, системи освіти, релігійних інститутів німців, чехів та євреїв Волині ;
- ✓ - з'ясувати основні напрямки німецької, чеської та єврейської еміграції з Волинської губернії;
- ✓ - підвести підсумки наукового дослідження проблеми, визначити актуальні питання, що потребують подальшої розробки.

Методологічною основою дисертації є головні наукові принципи історичного пізнання - *об'єктивність та історизм*. Науково-теоретичною основою вивчення проблеми стали теорія історичного пізнання і практика наукової роботи попередніх дослідників. Із врахуванням мети і завдань, у роботі застосовані порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний та статистичний методи наукового дослідження.

Джерельна база. Працюючи над розробкою теми дисертації, автор використав цілий комплекс *джерел*, багато з них введено до наукового обігу вперше.

Головну фактологічну частину дослідження склали архівні документи та матеріали губернських і місцевих органів влади фондів Канцелярії Київського, Подільського і Волинського губернатора (ф.442), Управління Київського навчального округу (ф.707) Центрального державного історичного архіву України у місті Києві; Канцелярії Волинського губернатора (ф.70), Житомирської міської управи (ф.62)

Державного архіву Житомирської області, Луцької міської управи (ф.3) Державного архіву Волинської області, які спеціально або в поєднанні з іншими проблемами торкаються питань міграції німецького, чеського та єврейського населення Волині. Їх аналіз дає можливість з'ясувати етапи та причини німецької та чеської колонізації Волинської губернії, простежити зміни у національній політиці російського уряду в ставленні до цих груп колоністів. Документи фондів відбивають також шовіністичну спрямованість політики царату, його намагання утвердити російський вплив у всіх сферах життя губернії. Нову історичну інформацію можна отримати про форми господарювання компактних груп німців, чехів та євреїв та про їх вплив на економічне життя краю.

У дисертації використані документи фонду № 707 Центрального державного історичного архіву України під назвою "Управління Київського навчального округу", фонду №71 "Дирекція народних училищ Волинської губернії" державного архіву Житомирської області й інших архівних фондів, в яких містяться важливі дані про функціонування національних навчальних закладів, громадське самоврядування й культурне життя національних меншин губернії. Заслужують уваги матеріали Ф 3 "Луцька міська управа" Державного архіву Волинської області. Вони добре ілюструють методи адміністративного контролю над єврейською громадою повіту, частково висвітлюють діяльність єврейських релігійних закладів. У вказаних фондах також зібрані різні за характером і значимістю документи, в яких розглядаються різні аспекти єврейського питання у Волинській губернії. Це царські укази, постанови урядових структур; доповідні записки, інформації російських чиновників, в яких повідомляється про виконання законодавчих і нормативних актів з єврейського питання; статистичні дані про місця проживання євреїв краю, їх соціальний стан, професійну зайнятість, власність, число кагалів, синагог та єврейських шкіл; прохання євреїв краю щодо вирішення питання проживання у певних населених пунктах, переселення на південь України та за кордон.

До другої джерельної групи належать матеріали Першого Всеросійського перепису 1897 р., звіти про діяльність Волинського губернського статистичного комітету та інші його видання, огляди Волинської губернії, її Пам'ятні книжки. Щорічні видання Волинського губернського статистичного комітету склалися за встановленою схемою і вміщують демографічну і господарську статистику краю, починаючи з

кінця 70-х років XIX ст. Ці матеріали дозволили з'ясувати чисельність німецького, чеського та єврейського населення (їх етнічне походження визначалось за мовною ознакою), простежити зміну у кількісних показниках протягом досліджуваного періоду; релігійну приналежність, соціальну структуру, зайнятість та територіальне розташування.

До третьої групи джерел входять законодавчо-нормативні акти вищих органів державної влади, розпорядження Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, губернських установ та звіти щодо їх виконання на місцевому рівні. Вони, зокрема, зібрані в "Зводі законів Російської імперії", збірниках циркулярів губернських установ, які почали друкуватись з 1907 р. Аналіз урядового законодавства стосовно німецького, чеського та єврейського населення в досліджуваній період дозволив визначити причини різноманітних міграційних процесів, які відбувались у Волинській губернії; визначити спрямованість національної політики, прослідкувати форми реалізації прийнятих рішень на прикладі Волині, з'ясувати вплив існуючого законодавства на різні сфери життєдіяльності населення краю.

Важливу групу джерел утворили матеріали офіційної урядової преси - газет "Киянин", "Волинські губернські відомості", видання Синоду у Волинській єпархії - "Волинські єпархіальні відомості"; неофіційні видання "Волинь" і "Життя Волині".

Наукова новизна дисертації в тому, що в ній вперше у вітчизняній історіографії зроблена спроба комплексно всебічно проаналізувати і описати один із найбільш динамічних процесів в історії волинського краю – його колонізацію іноземними поселенцями. Це дало змогу автору зробити висновки і пропозиції з проблем міжнаціональних відносин на сучасному етапі. До наукового обігу введено значну кількість нових архівних документів, фактичних і статистичних матеріалів, які дали можливість дослідити різні історичні процеси, що стосуються міграцій населення Волині, на основі проведеної обробки статистичних даних скласти таблиці, діаграми і карти.

На захист винесено такі основні положення дисертації:

- ✓ про формування протягом досліджуваного періоду багатонаціонального складу населення Волинської губернії, в структурі якого виділялись етнічні групи німців, чехів та євреїв;
- ✓ про причини та особливості заселення Волині німецькими та чеськими колоністами, єврейськими поселенцями;
- ✓ про визначальний вплив російського законодавства на міграційні

процеси в Південно-Західному краї;

✓ про традиційні напрямки господарської діяльності німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії. У досліджуваній період вказані етнічні групи мали вагомий вплив на загальний розвиток економічного життя, при цьому зберігаючи національні особливості;

✓ про високий рівень національної самосвідомості німців, чехів та євреїв,

✓ про причини та основні напрямки еміграції німецького, чеського та єврейського населення в XIX - на початку XX ст.;

✓ про помітний слід етнічних груп німців, чехів та євреїв в історичному минулому Волині й подальший їх вплив на сучасні процеси в регіоні.

Практична значимість дослідження полягає в тому, що матеріали і висновки дисертації можуть використовуватися в узагальнюючих наукових роботах з історії національних меншин України, зокрема німецького, чеського та єврейського населення, в навчальному процесі при підготовці загальноісторичних і спеціальних курсів. Нові матеріали, введені в науковий обіг у дисертації, можуть стати джерелом при створенні експозицій краєзнавчих музеїв регіону, враховуватися державними органами управління освіти, культури у виробленні регіональної національної політики на сучасному етапі та на перспективу.

Апробація роботи. Основні положення і висновки дисертації викладені в п'яти публікаціях автора, висвітлені в чотирьох доповідях і виступах на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях.

Структура дисертації визначається змістом проблеми, метою і завданням дослідження. Робота побудована за хронологічно-проблемним принципом і складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури, додатків.

Досліджуючи міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії, автор визнав доцільним не розглядати окремо питання про їх політичну діяльність. У досліджуваній період лише наприкінці XIX ст. своєю політичною активністю відрізнялась невелика група євреїв краю, а серед німецького та чеського населення були відсутні прояви широкої зацікавленості політичними проблемами Російської імперії та будь-які форми політичної

організації. Зосередженість на справах господарства і національної громади стала головною причиною їх аполітичності. Також під час дослідження до уваги не бралася сезонна міграція (*регулярні поїздки на навчання, на заробітки, тощо*) представників німецького, чеського та єврейського населення, бо вона була малохарактерною для них у досліджуваній період.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її хронологічні рамки, мета й основні завдання дослідження, аналізуються стан наукової розробки і джерелознавча база, наукова новизна і практичне значення дисертації.

У першому розділі "**Німецька аграрна колонізація Волинської губернії**" розкриваються причини та початок освоєння Волині німецькими емігрантами, утворення ними компактних поселень, основні напрямки господарського життя німецьких поселенців, функціонування громадського й культурного життя та причини і напрямки еміграції німців з Волинської губернії, політика уряду щодо німецьких колоністів.

Перший розділ поділений на 4 параграфи в залежності від того, які проблеми в них розглядає автор. У *1 параграфі* всебічно розкриваються причини німецької еміграції в Російську імперію, показано ставлення урядових кіл до іноземної колонізації на початках. Зазначається, що головними причинами, які сприяли заселенню німцями Південно-Західного краю, були економічні фактори. Аналізуючи законодавчі акти, прийняті російськими державотворцями, автор визначає пільги, якими користувались переселенці. На основі архівних матеріалів дослідник відтворює процес заснування на волинській землі компактних поселень німецьких колоністів, змальовує стосунки між місцевою владою, землевласниками, корінними жителями з одного боку і німецькими емігрантами з другого.

Організації господарського життя німецьких колоній присвячено *2 параграф*. В ньому розглядаються форми трудової діяльності, притаманні німецьким колоністам, і констатується, що головним заняттям переселенців було сільське господарство. Поряд з іншими дотичними проблемами аналізується питання про землекористування і підкреслюється, що основною формою землеволодіння серед німецьких

емігрантів була оренда державної або приватної землі. Автор віднайшов у фондах державних архівів і використав у своєму дослідженні угоди, укладені із землевласниками, за якими німецькі орендарі сплачували чинш, розмір якого залежав від різних чинників. Проте, через бажання землевласників отримати більші прибутки, недотримання або зміну умов контрактів часто виникали різного роду непорозуміння між місцевими поміщиками і німецькими поселенцями, про що теж свідчать архівні матеріали. Автор констатує, що одним з основних джерел добробуту німецьких емігрантів було землеробство. Вони культивували елітні сорти злаків, вирощували картоплю, технічні культури рослин. Завдяки прогресивним формам господарювання, використанню сівозміни і добрив у господарствах колоністи отримували високі врожаї. Розведення великої рогатої худоби мало молочне спрямування і на місцевий ринок німецькі поселенці постачали високоякісні молокопродукти. Ремісництво у колоністів мало допоміжний характер. Аналізуючи господарську діяльність німців на волинській землі, автор визначив, що вони мали значний вплив на економічний розвиток Волинської губернії.

Проблеми культурного і громадського життя висвітлюються у 3 параграфі I розділу. Зазначається, що поселенці, відірвані від батьківщини, змушені були боротися за право існувати на нових землях, зберігаючи національну самобутність. Цьому допомагали своєрідний громадський устрій колоній: колегіальне вирішення питань, вибори управлінських посад, мировий суд. Значне місце у житті німецьких поселенців займала релігія. Статистичні дані дозволили автору скласти таблицю німецьких парафій у Волинській губернії.

Серед німецьких громад на Волині виділялася велика група емігрантів, які залишили свою батьківщину через релігійні мотиви. Це були меноніти. Автор у дослідженні висвітлює життя їх громад, їхні звичаї. Освіта, навчання і виховання молоді у німецьких колоніях теж відображені в роботі. На конкретних прикладах аналізується робота шкіл.

В 4 параграфі дослідження розглядається питання еміграції німців з Волині. Виїзд німецьких колоністів був спричинений зміною в урядовій політиці щодо іноземних поселенців. В роботі зроблено аналіз законодавчо-нормативних актів, які так чи інакше обмежували права іноземців, які проживали на території Російської імперії. На прикладах висвітлюється гострота суперечок, що виникали між представниками

державної влади, які виражали інтереси землевласників, і німецькими колоністами. Далі значна увага звертається на напрями еміграції німецького населення з Волині. Особливо потужними були потоки переселенців, які спрямувалися в країни Латинської Америки. Використовуючи фактичний матеріал, автор показує труднощі, з якими зустрічались реемігранти. Наприкінці параграфу подаються статистичні дані, які відображають кількість німецького населення у Волинській губернії на початку ХХ ст.

У II розділі роботи "**Чеська аграрна колонізація на Волині**" розглядаються проблеми, пов'язані з причинами чеської еміграції на Волинь, питання про ставлення до цього російського уряду, господарська діяльність переселенців з Чехії, а також проблема створення чеської церкви. Увага дослідника також звернена на еміграцію чехів з Волині.

У *1 параграфі* II розділу висвітлюються причини еміграції чехів до Російської імперії та Волині, зокрема, і наголошується, що економічні фактори були головними чинниками, які зумовили переселенський рух. Автор, базуючись на фактологічному і статистичному матеріалі, відтворює процес заснування чеських поселень на волинських землях. На основі статистичних даних показано ріст кількості переселенців. Аналізуючи матеріали тогочасної періодики, дослідник зазначає, що міграційний рух чеських селян серед австрійських урядових кіл викликав негативне ставлення, а у громадських колах Чехії був зустрінутий схвально. Ознайомившись із законодавчими актами Російської імперії, автор констатує, що ставлення царського уряду до чеських переселенців було позитивним і для них створювались сприятливі умови, надавались пільги. Серед російських урядовців зародився план використати чеських емігрантів для створення чесько-гуситської церкви, яка б внесла розкол в католицизм. Але цей авантюрний задум провалився, бо чехи-емігранти були більш зацікавлені у покращенні власного добробуту, аніж в участі у релігійних чварах.

В останні десятиріччя ХІХ ст. ставлення царського уряду до чеських переселенців змінилося і масштабно запроваджуються репресивні заходи щодо останніх. Проте, це не зпинило чеської еміграції до України, хоча змінився соціальний склад переселенців.

2 параграф присвячений аналізу розселення чеських поселенців на Волині. Підкреслюється, що найбільша кількість емігрантів оселилась на півдні Волинської губернії, де були родючі чорноземи та глиноземні

грунти. Дослідник детально описує умови придбання землі чеськими емігрантами і підкреслює, що купівля землі через посередників і подальший її розподіл між поселенцями зумовлювала багато непорозумінь і незгод. Далі автор аналізує майновий стан жителів Волині чеської національності, використовуючи статистичні дані. Архівні матеріали, залучені до роботи, доводять, що стосунки між іноземними поселенцями і місцевими жителями завжди були добросусідськими. На закінчення параграфу автор подає статистичні дані про кількість чеських поселенців у Волинській губернії впродовж досліджуваного періоду, при цьому використовуючи праці дослідників чеських поселень, дані переписів та урядових довідок.

У 3 параграфі дослідник звертає увагу на сільськогосподарське та ремісницьке виробництво чеських поселенців на Волині. Зазначається, що у чеських колоніях поєднувалися вирощування зернових, технічних культур з тваринництвом. Автор констатує, що чехи у рільництві використовували більш прогресивну агрономію, ніж місцеві жителі, що дозволяло отримувати більш високі врожаї. Особлива увага звертається на систему хмлярства у чеських поселеннях і на основі статистичних даних прослідковується динаміка росту врожаїв хмелю. Розглядаючи тваринництво, автор підкреслює, що воно мало свої особливості, як стійлове утримання худоби. У чеських поселеннях широко використовувались сільськогосподарські машини і нові удосконалені знаряддя праці. Починаючи з 80-х років XIX ст. в населених пунктах колоністів виникають дрібні промислові підприємства – броварні, млини, олійниці тощо.

У 4 параграфі "Громадське і культурне життя чехів" автор констатує, що від початку масової еміграції на Правобережжя чехи мали певну національну самостійність. У їхніх селах засновувались культурно-освітні заклади – клуби, початкові школи, створювались оркестри, аматорські театральні трупі. Ці свої висновки автор робить на основі вивчення архівних матеріалів. Проте, із зміною політики урядових кіл до іноземної еміграції вживались заходи для обмеження національної автономії представників чеського народу на теренах України і Волині зокрема.

У третьому розділі "Особливості єврейської колонізації Волині" на основі аналізу законодавчих і нормативних актів, архівних матеріалів, праць дослідників розкрито суть колонізаторської політики царського уряду щодо єврейського населення краю, шляхи та методи

формування смуги осілости, особливості соціального складу та професійної зайнятості євреїв, характер українсько-єврейських зв'язків, особливості міграційних процесів та основні напрямки міграції єврейського загалу Волинської губернії.

У першому параграфі розділу "Формування лінії осілости. Чисельність євреїв" розглядаються причини та процес формування лінії осілости, до якої входила Волинь. Найбільш масове переселення євреїв до регіону відбувалося з території Польщі з кінця ХУ і в наступні століття за підтримки польських магнатів і коли після поділу Речі Посполитої Правобережжя увійшло до складу Російської імперії перед царським урядом виникла необхідність вирішення на державному рівні питання про євреїв, бо серед мешканців Волинської губернії, за винятком автохтонного українського населення, найчисельнішою була єврейська громада. На основі аналізу законодавчих і нормативних актів царського уряду прослідковується головна тенденція в міграційній політиці царизму протягом всього ХІХ ст. - початку ХХ ст. щодо євреїв – запобігти проникненню їх у великоросійські губернії, зосередивши переважно в західних регіонах імперії.

У параграфі показано, що на початку 80-х років ХІХ ст. в Україні остаточно сформувалися основні регіони розселення євреїв. Наслідком обмежень території проживання стало значне переважання євреїв серед мешканців містечок і міст. За статистичними відомостями 1883 р. у Волинській губернії проживало 290 638 євреїв, з них 104 992 (36 %) осіб у містах, 185 646 - у повітах (4,6 %). Автор звертає увагу на діяльність єврейських общин, значення і роль кагалів, їхні функції, а також ставлення до них царських чиновників. Аналіз і узагальнення законодавчих актів російського уряду дозволили констатувати, що політика державотворців щодо євреїв мала дискримінаційний характер і найтяжчим її проявом були єврейські погроми. Наприкінці параграфу дослідник вводить у роботу статистичні дані, які відображають чисельність єврейського населення Волині у різні часові відрізки досліджуваного періоду.

У другому параграфі ІІІ розділу "Основні напрямки господарського життя єврейських поселенців на Волині" розглядаються питання особливостей зайнятості євреїв Волинської губернії. Зокрема, автор підтримує думку багатьох дослідників, що обмеження території проживання євреїв певною мірою визначило характер та структуру їх занять в ХІХ - на початку ХХ ст. На основі проведеного аналізу є підстави твер-

дити, що євреї Волинської губернії поділялись на класи та відповідні соціальні групи: серед них був значний загін виробників промислової продукції, товарів широкого вжитку; чимало євреїв займалося сільськогосподарським виробництвом; євреї були серед різних прошарків інтелігенції, в тому числі і виробничої; чимало іудеїв займалася класичною торгівлею, були титуловані купцями 1,2,3 гільдій; були і євреї-підприємці, власники підприємств. Займаючись торгівлею, євреї виконували дуже важливу суспільно необхідну роль, яка давала змогу функціонувати всій економічній системі Російської імперії. Узагальнюючи фактичний матеріал, автор аналізує стан єврейської торгівлі у невеликих волинських містечках, а також показує становище ремісників. Спроби російського уряду залучити євреїв до сільськогосподарського виробництва та змінити напрямки їх традиційної економічної діяльності були невдалими. Ці намагання в загальному суперечили традиціям їх економічного життя. Проте, у Південно-Західному краю було створено ряд єврейських сільськогосподарських колоній. Дослідник використав статистичні матеріали і склав таблицю даних, відобразивши в ній рік заснування, кількість жителів, площу оброблюваної землі у деяких волинських сільськогосподарських колоніях євреїв. Але все ж оренда землі, виноробство і шинкарство – це ті заняття, яким надавало перевагу з різних причин єврейство Волині. Використовуючи конкретні приклади дослідник звертає увагу на промислову діяльність євреїв і зазначає, що їхній вклад в індустріальний розвиток Волинської губернії був достатньо вагомим.

Третя частина розділу присвячена особливостям міграційних процесів серед євреїв Волинської губернії. Основними причинами еміграції єврейського населення з Волинської губернії були: висока штучно створена скупченість єврейства, викликана національною політикою царизму; обмеження місць проживання та відсутність вільного вибору професій, що привело до перенасичення регіону фахівцями окремих професій, характерних для євреїв; введення обов'язкової військової повинності для іудеїв; постійно зростаючі податки, які для єврейства були значно завищені, ніж для інших національностей; втручання царських чиновників у діяльність органів єврейського самоуправління, а згодом і повне скасування останніх; нестабільність становища і непевність у майбутньому, напруженість стосунків з іншим населенням краю, зумовлена побутовим анти-

семітизмом, який систематично підігрівався офіційною владою; погроми в Росії, і зокрема, на Волині.

Аналіз законодавчих актів свідчить про те, що впродовж досліджуваного періоду імперський уряд так чи інакше намагався впливати на переселенські рухи євреїв, визначати і спрямовувати їхні міграційні потоки. Автор зазначає, що основні потоки єврейських переселенців в пореформений період аж до початку ХХ ст. спрямовувалися переважно у Новоросію. Залучаючи архівні матеріали, дослідник наводить конкретні факти про переїзд єврейських родин на південь України. Урядові документи, які згадуються в цій частині дослідження, свідчать про зацікавлення російського уряду в освоєнні пустуючих земель.

Єврейське населення Волинської губернії лише наприкінці ХІХ ст. взяло участь у закордонній еміграції. Найбільш потужними потоками переселенців єврейського населення Волині (кінець ХІХ- початок ХХ ст.) спрямовувалися у Палестину, Аргентину, Канаду та США.

У висновках підбито підсумки дослідження, зроблено узагальнюючі висновки, сформульовано певні рекомендації. Перш за все відзначено, що зроста внаслідок міграції національна строкатість мешканців Волинської губернії стала характерною рисою розвитку краю ХІХ – початку ХХ століття. На початку ХХ століття в основному завершився процес формування багатонаціонального складу населення волинського краю, у структурі якого особливостями розселення, господарською та культурною діяльністю і чисельністю виділялися національні групи німців, чехів та євреїв. Саме у Волинській губернії в кінці ХУІІІ – на початку ХІХ ст. складається дуже сприятлива економічна та політична ситуація для переселення іноземців.

Емігрантам надавались певні пільги, серед яких найбільш значними були: право купувати у власність та орендувати державні та поміщицькі землі; право утворювати свої власні поселення-колонії, звільнення від рекрутської повинності та свобода віросповідання з правом влаштовувати свої церкви. Основними причинами еміграції на українські землі були економічні: родючі ґрунти, дешеві (відносно загальноєвропейських) ціни на землю та гостра нестача орендарів, схожість методів господарювання та заповненість місцевого ринку товарами. Неабияку роль у перетворенні переселення німців і чехів у масове в другій половині ХІХ ст. зіграли значні урядові пільги, певна політична стабільність краю та порівняна територіальна близькість до німецьких та чеських етнічних земель.

Німецькі емігранти з самого початку селилися на Волині великими етнічно замкнутими колоніями, з власним управлінням. Чеські ж родини оселялись особно в українських селах, або на землях колишніх панських фільварків утворювали свої невеликі компактні поселення.

Зовсім інші міграційні процеси проходили у досліджуваній період серед представників найбільшої національної меншини Волинської губернії – євреїв. На відміну від німців і чехів, яких запрошували і пільгами стимулювали переселятися на українські землі, для євреїв територія їх розселення обмежувалася так званою "смугою єврейської осілості". Головна мета в міграційній політиці царизму щодо євреїв залишалася сталою протягом всього XIX - початку XX ст. – запобігти проникненню їх у великоросійські губернії, зосередивши переважно в західних регіонах імперії, у Волинській зокрема.

Кожна національна меншина Волині зберігала традиційні особливості господарської діяльності, що визначило її місце у соціально-економічному розвитку краю. Вагомістю впливу на загальний розвиток сільського господарства губернії виділялися господарства іноземних аграрних колоністів (чехів і німців), а ремісництва і торгівлі – діяльністю єврейства.

Серед автохтонного населення національні меншини утворювали переважно компактні етно-релігійні громади зі стійкими традиціями культурного життя, що зумовлювалося високим рівнем національної самосвідомості, існуючими зв'язками з метрополіями.

В середині 80-х рр. XIX ст. процес іноземної колонізації був визнаний небезпечним і шкідливим. Указом від 14.ІІ.1892 р. було заборонено всім іноземцям незалежно від громадянства купувати і утримувати нерухоме майно. Це стало причиною початку масової еміграції німців та чехів з території Волинської губернії. Антисемітська спрямованість урядової політики зумовила масову еміграцію єврейського населення з Волинської губернії. У висновках зазначено цілий ряд причин, які зумовили еміграцію волинських чехів, німців та євреїв за межі губернії.

Національні групи залишили помітний слід у історичному минулому волинського краю й продовжують впливати на сучасні процеси в регіоні. Міграційні процеси кінця ХУІІІ - початку ХХ ст. визначили частину міжнародних стосунків у сфері політики, культури, соціально-економічного розвитку краю. Названі процеси спричинили появу волинської діаспори національних меншин та її зв'язки з Волиною.

Основний зміст дисертації викладений у публікаціях автора:

1. *Еміграція селян Волині і Поділля в США і Бразилію*// Науковий збірник історичного факультету. Вип.П.-Ч.І.-Тернопіль,1995.- С.108-111.
2. *Початок переселення чеських селян у Волинську та Подільську губернії* //Україна на шляху до незалежності і демократії. Тематичний збірник праць викладачів, студентів і аспірантів історичного факультету.-Тернопіль, 1996.- С.94-98.
3. *Формування "лінії осідлості" єврейського населення Волині та Поділля*// Україна на шляху до незалежності і демократії. Тематичний збірник праць викладачів, студентів і аспірантів історичного факультету - Тернопіль, 1996.- С.89-94.
4. *Розселення чеських селян у Волинській губернії в ХІХ - на початку ХХст.* //Михайло Грушевський - погляд із сьогодення. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С.Грушевського. - Тернопіль, 1997. - С.234-242.
5. *Тернопілля від початку ХХ ст. до ІІ світової війни* //Тернопілля: сторінки історії. - Тернопіль, 1995. - С.130-149.

Тези доповідей на наукових конференціях:

1. *Деякі причини багатонаціонального складу населення України*// Проблеми викладання історії народів в технічному вузі. Тези доповідей республіканської науково-методичної конференції 18-20 вересня 1991 р., м.Одеса.-Київ,1991.-С.63-65.
2. *Чеська еміграція на Волинь* //УІ Всеукраїнська конференція "Історичне краєзнавство у відродженні духовності, культури, багатовікових національних традицій України (28.IX. - 1.X.1993).- Луцьк, 1993.- 113-116.
3. *Німецькі колонії на Волині в першій половині ХІХ ст.*// Волинь і Волинське зарубіжжя. Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції.- Луцьк, 1994.-С.117-119.
4. *Початок німецької колонізації Волині* // Велика Волинь: минуле й сучасне. -Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка,1994.-С.117-120.

Аннотация

Бармак Николай Валентинович. Миграционные процессы среди немецкого, чешского и еврейского населения Волынской губернии (1796 - 1914гг.). Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. 07.00.05. Этнология.

Институт национальных отношений и политологии Национальной академии наук Украины. Киев, 1997.

Диссертация посвящена исследованию особенностей миграционных процессов среди немецкого, чешского и еврейского населения Волынской губернии (1796 - 1914 гг.), прослежены этнические изменения в структуре населения региона. Установлено влияние немецкого, чешского и еврейского этносов на развитие Волынской губернии, которое имело последствия социального, экономического и культурного характера.

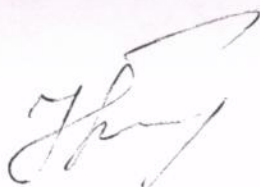
Ключові слова: *міграція, еміграція, іміграція, поселенці, колонії, етнічна група, господарська діяльність, національна традиція, Волинська губернія*

Annotation

Barmak Nikolay Valentinovich. Migration processes German, Chech and Jewish population in Volin province (1796 - 1914). Manuscript. Thesis for the a candidate degree in historical science. 07.00.05. Ethnology.

Institute of Ethnic and Political Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 1996.

These thesis deals with the investigation peculiarity migration processes among German, Chech and Jewish population in Volin province (1796 - 1914). The ethnic changes are followed in the structure of population region. It was determined the influence of the German, Chech and Jewish minority on the development of Volyn gubernia wich had consequences of social, economic and cultural character.

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'N. Barmak', written in a cursive style.

Піписано оо оруку 5.02.97 Формат 60 x 84 /16

Обсяг 1 ор.арк. Тираж 100. Зам. 1.

©Комп'ютерне оформлення Бармака М.

©Редакційно-видавничий центр "ЛІТОПИС" історичного факультету ТДПІ

Тернопіль, вул.М.Кривоноса, 2

HST-5E 2A

390292

AB 37.124